

Hans van Beek - De Oude Telefoongids van 1950- De Graver, juni 2018 1

Enkele jaren geleden kreeg ik van iemand een kopietje van een pagina uit het oude telefoonboek van 1950, waarop de aansluitingen in Putten vermeld staan.

Het laagste telefoonnummer was 201 van Hotel en Stalhouderij "De Roskam", Dorpsstraat 29, waarschijnlijk de eerste aansluiting in Putten sinds de jaren '20. Als mijn opa en later mijn vader met een te zwaar beladen paardenwagen vanaf Amersfoort kwam belden zij weleens vanuit Nijkerk naar "De Roskam" om zoon en broer Helmus van Beek in te lichten, zodat deze met zijn eigen paard hen tegemoet zou komen om in voorspan vanaf Oldenaller de wagen naar Putten te trekken. Op het laatste traject loopt de weg immers omhoog.

Het hoogst gemelde telefoonnummer van toen was 498. Pension Huize Truuske van Mw. A.M. Rikkaart, Prins Hendrikweg 55. (hoek Burg. Vermeerlaan)

Er waren in Putten destijds veel hotels en pensions. Ons dorp was een Veluwe vakantieplaats. Vele gezinnen uit de Randstad brachten hier een of twee weken door. Hun bagage en fietsen stuurden ze vooruit per bodedienst en zelf kwamen ze met openbaar vervoer, want de doorsnee burger bezat nog geen auto. Er waren heel wat welgestelden uit de stad die hier al eerder een eigen zomerhuis bezaten. Die zijn bijvoorbeeld langs de Laak en op Nieuw Groevenbeek nog steeds familiebezit. Zo was toen de "Vanenburg" het vakantieoord voor het personeel van de N.V. Bührmann Papiergroothandel en het huidige "Parkhotel" in de oorspronkelijke staat dat van het Christelijk Nationaal Vakverbond. In 1956 werden daar na de Hongaarse opstand vluchtelingen opgevangen.

Heel bijzonder was ook dat een manegehouder uit Amsterdam jaarlijks wekenlang vertoefde in de stalhouderij en het hotel "De Heerdt" van Gerrit van Dam. Zij kwamen te paard van Amsterdam over de zeedijk langs het IJsselmeer naar Putten. Wisselend bracht een aantal deelnemers hier een tijd door om mooie dagritten over de Veluwe te maken, met een stuk of tien paarden. Dat was echt een levendig schouwspel.

Er waren ook enkele vakantieparken en kampeerterreinen, zoals "Mooi Veluwe", "De Heihaas", "De Leemkuul", "De Instuif" en "Heidezicht". Voor heel veel mensen was het ook toen hier goed toeven om er vervolgens weer een jaar tegenaan te kunnen.

In deze gids van 1950 is nog goed te zien dat er veel poeliers en eierhandelaren waren. De uitvinding van de broedmachine had sinds de jaren '20 een enorme impuls gegeven aan de pluimveeteelt. Ook in Putten, waar de boeren hun eieren verkochten op de woensdagse weekmarkt aan allerhande opkopers. Eerst in een overdekt gedeelte genaamd "De Botterlap", die al snel veel te klein was, later in de speciaal daarvoor gebouwde eierhal op de plaats waar nu het gemeentehuis staat. Eén handelaar kreeg de bijnaam "Haon" en een andere, hoe kon het anders, "Kiep". De eerste bleef trouw aan de branche, de laatste dook na de oorlog, die hij ternauwernood overleefde na wegvoering met de razzia, in de handel van militaire dumpgoederen. Iedereen sprong opzij als hij met zijn grote Amerikaan door het dorp scheurde.

De bekende eierhal was gebouwd door timmerman/ aannemer J. Schuitemaker, wiens woonhuis nog staat op Kelnarijstraat 18. De oude timmerschuur ernaast heeft plaats moeten maken voor de tandartsenpraktijk. In die eierhal werden allerlei evenementen gehouden, zoals bazaars en tentoonstellingen. De aangebouwde ruimtes waren voor opslag in gebruik door de grotere eierhandelaren. Aan de achterzijde was de brandweerkazerne aangebouwd. Op de schoorsteen stond de sirene, die de spuitgasten moest alarmeren.

Het dichtsbij woonde schilder L. Hendriksen op Papiermakerstraat 2 met telefoonnummer 470. Dat was tevens het adres en nummer voor de brandmelding. Misschien moest zijn vrouw, als hij niet thuis was, snel het alarm in werking stellen en vertellen waar de brand was! De politie moest vanuit het bureau in de "Mariahoeve" op Harderwijkerstraat 8 per fiets of met de enige aanwezige motorfiets naar de plaats des onheils, want aan de uitrusting ontbrak toen nog een auto. Als echt plattelandsdorp had Putten nog weinig industrie en grote bedrijven. In de telefoongids staan o.a.:

- De Coöp. Stoomzuivelfabriek Putten, Stationsstraat 57
 - De Coöp Landbouwvereniging Putten, Achterstraat 4
 - N.V. Houtwolplaten Industrie Viking, Stationsstraat 104
 - Wasmachinefabriek Gervos, Stationsstraat 84
 - N.V. Hogedruk Industrierrein achter de Stationsstraat
 - N.V. Houthandel v.h. G. Prins, achter Stationsstraat 84
 - Aardewerkfabriek de Pijper, Beekweg bij het spoor
 - Bezemfabriek G. van Vulpen, Stationsstraat 55
 - N.V. Kors en Moorman, Ver. Bedrijfskledingfabriek, Voorthuizerstraat v.h. in de Eierhal
- Deze zijn inmiddels al jaren geleden opgedoekt.

We herinneren ons de melkrijders met hun paardenwagens vol melkbussen op weg naar de melkfabriek en de boeren die veevoer gingen halen bij de Boerenbond. Ook de grijze met cement aangesmeerde houtwolplaten, die waarschijnlijk ook gebruikt werden bij de bouw van de ven grijze noodwoningen, de oude wasmachines met een houten kuip van Gervos, de stalbezems van berkenrijs en de heideboenders van Van Vulpen. Met die berkenbezems veegden de straatvegers van de gemeente het vuil van de straten, voor een groot deel bestaande uit paarden- en hondenpoep. Achter de "Eierhal" lag de gemeentewerf met werkplaats en mestvaalt, waar ze hun karretjes konden legen.

Deze mannen hebben vele bezems versleten en waren uiteraard

zeer bekende verschijningen in het dorp. Ze hadden tevens tot taak de putten van de regenafvoer op straat schoon te houden. Een riolering met woonhuisaansluitingen werd pas in de jaren '60 aangelegd. De huizen hadden ieder een of meer afvoerputten, die van tijd tot tijd geleegd moesten worden. Daar werd dan een loonwerker voor ingeschakeld, die met paard en gierkar voor kwam en met z'n gieremmer de put tot op de bodem leegschepte:

- straatvegers waren o.a. Van Dasselaar, Kleijer en Mijnten,
- loonwerkers o.a. G. van Dompseleer en Schuchard.

Een van de straatvegers was ook lantaarnopsteker. Klaas vanDasselaar moest 's morgens de gaslantaarns in het dorp met een lange stok op de waakvlam zetten en bij het invallen van de duisternis het gashendeltje weer open zetten. Dat gas kwam van de Puttense gasfabriek aan de Nijkerkerstraat via een gasnet waar ook de woonhuizen op waren aangesloten voor koken en sommigen nog voor verlichting op gas.

De voormalige directiewoning staat er nog aan het oude stukje Nijkerkerstraat bij het fietstunneltje. Achter de gasfabriek stond een grote gastank, die tevens als drukketel fungeerde. De benodigde steenkolen voor de vergassing werden per spoor aangevoerd.

1 Beek, H.v. Meester A. Willemsen- De Graver, september 2018

Vertellen kon hij goed, meester A. Willemsen van de Christelijke Lagere School (later Da Costaschool) aan de Voorthuizerstraat. Dat blijkt wel uit zijn publicatie in "De Graver" van september 2008, aangereikt door zijn zoon de heer B. Willemsen uit Heerde. Ik zie hem nog staan voor de klas in de oude C.N.S.-school, die nog te herkennen is, hoewel omgebouwd tot Pannenkoekenrestaurant "De Huifkar" aan de Kerkstraat (voorheen Voorthuizerstraat) Het raam van het achterste lokaal, waar de meester zijn jaren sleet, is nog steeds intact. Als hij stond te praten draaide hij almaar zijn handen over elkaar in dezelfde beweging waarmee een automonteur na gedane arbeid zijn vette handen staat in te zepen in het waslokaal. Kennelijk zat dat in zijn genen, of had hij dat afgekeken van zijn vader, meester B. Willemsen, die ook op dezelfde school gewerkt heeft, t.w. de grootvader van de heer B. Willemsen uit Heerde. Mijn vader, die in de periode 1910-1915 bij deze meester in de leer geweest is, heeft mij dat ooit verteld.

Deze meester B. Willemsen had, voordat hij naar Putten kwam, al een heel spannende tijd achter de rug. Hij was als jong onderwijzer als vrijwilliger naar Zuid-Afrika gegaan tijdens de Boerenoorlog. Niet om mee te vechten met de "Held van Spionkop" maar om les te geven aan de kinderen van de Afrikaanders, die van meesters verstoken waren, omdat alle mannen ter plaatse onder de wapenen, of na gevangenneming door de Roodbaatjes (Engelsen) geïnterneerd waren. Hij heeft na heel wat jaren op deze eerste christelijke dorpschool te hebben gewerkt de overstap gemaakt naar de school van dezelfde vereniging in het buurtschap Hoef. Dit deed hij door te ruilen met een juffrouw uit het dorp, die er moeite mee kreeg om de lange dagelijkse wandeling naar dit buitengebied te maken. Over collegialiteit gesproken! Op oude schoolfoto's van ver voor de oorlog zie je hem wel staan met zijn knikboordje en snorretje. Zijn laatste woonadres in het dorp, de Koesteeg en de Garderenseweg, was Weverstraat 9, waar de familie tot het overlijden van zijn weduwe in de jaren zestig heeft gewoond.

Maar nu terug naar meester A. Willemsen.

Ik herinner mij hem, zoals nog vele dorpsgenoten die bij hem in de klas hebben gezeten, als een vriendelijke, bedaarde man die rust uitstraalde. Dat kon van sommige andere teamleden lang niet gezegd worden. De rust in het lokaal, met een halve derde en een hele vierde klas, werd in de tijd dat ik daar zat enkele keren wreed verstoord. Een keer viel Herman, de zoon van een onder ons bekende taxi ondernemer, flauw doordat hij nogal hard zijn telefoonbotje stootte tegen het koperen klosje op de derde bank van voren in de rij aan de kant van de gang. Hij zat in de bank ervoor en hield kennelijk zijn ellebogen niet thuis. Waarschijnlijk deed dat klosje dienst bij de handwerkles van juffrouw Zandbergen. Het stond vast gemonteerd naast het inktpotje op het vlakke bovenplateau van de oude bank, waarvan de voetenplank half uitgesleten was door alle schuifelende voetjes van de vele kinderen, die er een halve eeuw lang in gezeten hadden.

Herman was dus de klos, maar hij niet alleen, want in diezelfde periode gingen er een stuk of zes onderuit door kolendampvergiftiging. De ongemerkt binnensluipende koolmonoxide uit de grote cokeskachel in de hoek, waarvan de afvoer denk ik haperde, had zich deels door het lokaal verspreid. Niemand merkte dat, maar gelukkig was er kort daarna het speelkwartier op het schoolplein. Bij het inademen van de frisse buitenlucht gebeurde het, toen gingen ze van de sokken, ook mijn toenmalige schoolvriendje Ep Knoppert uit "De Hopeest" op Schovenhorst, hoewel hij zich eerst nog probeerde vast te houden aan het schoolhek. Ze werden bij de bovenmeester in huis op de grond gelegd, waar ze na korte tijd weer bij hun positieven kwamen. Het gaf natuurlijk wel een hele consternatie op school, maar gelukkig viel het allemaal nog mee. Het had veel erger kunnen zijn

Wat ik ook nog voor mijn ogen zie gebeuren en wat meester Willemsen de schrik van zijn leven bezorgde, was de plotselinge val van het schoolbord van de muur. Wonderwel stond hij op dat

moment een aantal passen van voren in een middenpad met zijn rug ernaartoe en zag het dus helemaal niet aankomen, of hij moet aan de verschrikte gezichten van zijn leerlingen gezien hebben, dat er iets gaande was. Heel langzaam maakte het bord zich los en viel, met de zijvleugels steeds verder naar voren scharnierend, met een daverende klap voorover op de hoge lessenaar, waar de meester doorgaans achter stond. We kwamen dus allen met de schrik vrij. Meester Willemsen hield er niet van op de voorgrond te treden. Hij deed liever nauwgezet en geduldig zijn werk achter de schermen. Maar je ziet wel dat ook op de plaatsen waar je je veilig voelt, allerlei gevaren op de loer kunnen liggen.

P.S. De "heks" Marie van Beek, die meester A. Willemsen in zijn verhaal in De Graver van september 2008 noemde, was onmiskenbaar mijn tante Marie. Kort na het verlaten van de schoolbanken trok ze naar Amersfoort, om, zoals zoveel jonge meisjes in die tijd, te gaan "dienen" bij rijkelui. Ze stond bekend om de fantastische verhalen die zij met vuur en verve vertellen kon en het verwondert mij niet, dat zij ooit een "olijkerd" was, die kans zag menigeen om de tuin te leiden. Op latere leeftijd paste ze veel op de kinderen van diverse gezinnen in Amersfoort. Zij stond daar ook toen nog als "legendarisch" bekend.

Beek, H.v. - Mijn Opa Andries van Beek (1871-1968) - De Graver, juni 2020 1

Mijn opa Andries van Beek (1871-1968)
Hans van Beek

In gedachten zie ik hem zitten in de halfdonkere keuken van zijn oude huis op Molenstraat 4. Op zo'n harde, houten, oude keukenstoel bij de houtkachel. Kort na het middaguur deed hij zo zijn dutje "Effetjes pratten" zei hij dan. Een drukke prater was hij niet, Andries van Beek (bijgenaamd Barten). Die bijnaam laat zich verklaren doordat de voorvader, die leefde tijdens de invoering van de Burgerlijke Stand in 1812, Bart Willemsen heette. Bart zoon van Willem. Deze liet zich inschrijven onder de naam Van Beek, die ook zijn nakomelingen zouden dragen. Op papier voorlopig, want in de volksmond werd dat weer Barten en dat bleef nog enkele generaties zo tot en met Andries.

Andries werd geboren in 1871 in Putten. Zijn vader Gerrit was vracht-rijder van beroep. Die reed met paard en wagen 2x per week naar Amersfoort en 2x per week naar Harderwijk, een zogenaamde bode-dienst. Na aanleg van de Rijksweg Amersfoort- Zwolle in 1830 kwam de handel tussen de stad en het platteland op gang. Tal van goederen moesten vervoerd worden. Producten van de huisnijverheid, zoals klompen en stalbezems en goederen van grossiers moesten vervoerd worden ten behoeve van allerlei, veelal kleinschalige, ondernemers. Andries nam dit van zijn vader over en was er maar wat druk mee

Opa Andries en vader Evert van Beek ca. 1920 met pakhuisknecht - Phoenixbrouwerij A'foort

Vooraf de rit naar Amersfoort v.v. was lang en zwaar. In Nijkerk werd zowel heen als terug het paard uitgespannen en een uur lang gestald in de Oosterstraat met de mondzak voor.

Intussen bezorgde de voerman met een handkar goederen voor de stad vanuit zijn wagen en haalde af wat mee moest voor verderop. Briefjes met bestellingen van winkeliers en ambachtslieden moesten bij de grossiers worden afgegeven. Deze goederen moesten op de retourreis mee. Ook de betaling liep via de bode, want vrijwel alles werd contant bij aflevering betaald, omdat er in het begin natuurlijk geen telefoon en ook geen giraal geldverkeer was. In Amersfoort weer hetzelfde verhaal, maar dan veel langer. Op De Hof bij de Joriskerk werd uitgespannen en gestald in de Haversteeg. Daar stonden ook de wagens en de paarden van de andere bodes uit de omliggende plaatsen. Goederen voor verderop werden dan overgeladen.

Er bleef een wacht bij de onbeheerde wagens, die tevens zorgde dat aangeleverde goederen in de juiste wagens terecht kwamen. Als er een grote of zware partij, zoals zakken meel, moesten worden afgehaald werd het paard weer ingespannen en ging het bijv. "hurry up" over de steile bruggen van het Havik over het Spui via de Koppelpoort naar de Grote Koppel, de havenkade aan de Eem. Het moesten sterke paarden zijn die de zwaar beladen wagens in alle omstandigheden over die afstanden konden trekken. Oldenburgers waren geliefd. Opa vertelde over zijn zorgen als zijn paard kreupel werd of anderszins ongeschikt voor het werk. Het vinden van een goede opvolger was niet gemakkelijk. Het ene paard durfde de spoorlijn niet over te steken, was bang voor de rails of de stoomtrein, het andere kon de reis niet volbrengen. Weer een andere was onhandelbaar of beet en schopte naar zijn omgeving. Met zo'n paard kon je je niet onder de mensen begeven

Beek, H.v. - Mijn Opa Andries van Beek (1871-1968) - De Graver, juni 2020 3

De wagens met huif waren ook zwaar gebouwd. Sterke assen met brede, halfhoge, houten wielen met dik ijzerbeslag moesten enkele tonnen aan gewicht kunnen dragen. De Rijksweg was weliswaar bestraat, maar was verreweg van glad met veel hobbels en bobbels. Opa vertelde over pech onderweg aan paardentuig of aan de wagen en hoe hij dan dikwijls voortgeholpen werd door zigeuners, die met hun woonwagens op doorreis waren. Die mensen waren vindingrijk, omdat ze

doorgaans hulp van buitenaf moesten ontberen. De rit naar Harderwijk was de helft korter. Onderweg konden klanten in Ermelo en –passant bediend worden. In de stad werd de wagen geparkeerd in het wat bredere gedeelte van de Luttekepoortstraat en het paard gestald in een nabijgelegen steegje de Monnikensteeg. Daar stond ook vrachtrijder Bosman uit Elburg met wie goederen konden worden meegegeven voor die richting en omgekeerd. Vlakbij, in de Kleine Haverstraat, was er de distilleerderij van Hulsink, die bijna de hele regio van sterke drank voorzag. Die werd vooral vervoerd in mandflessen met een gevlochten handgreep. Opa had aan zijn wagen speciaal haken laten maken waaraan die konden worden opgehangen.

Harderwijk was dus minder dan Amersfoort een vervoersknooppunt, maar als vissersplaats was er veel daarop gerichte nijverheid. Zeilmakers en mandenmakers voorzagen niet alleen in de behoefte van de vissers die in hun botters de Zuiderzee bevisten, maar ze maakten ook huiven voor paardenwagens en aardappelmanden voor de landbouwers. En niet te vergeten bijvoorbeeld de mand op de transportfiets van de bakker en het mandje waarin deze de broden aan de deur aanbod. Omgekeerd gingen er klompen en berkenbezems uit Putten naar de stad. De bodedienst was bij al die handel een belangrijke schakel. Iedereen kon erop rekenen dat op vaste dagen 2x op Amersfoort en 2x op Harderwijk gereden werd. Jaar in, jaar uit, ongeacht de weersomstandigheden.

Alleen bij de watersnood van januari 1916, toen bij zware storm de Zuiderzeedijk het op twee plaatsen begaf, moest opa vóór de Salentein omkeren, omdat de Arkemheensepolder inclusief de stad Nijkerk blank was komen te staan, zodat het wegdek niet meer zichtbaar was. Voor het zware sjouwwerk, zoals het dragen van balen tot soms 100 kilo tot op de meelzolder van de bakkers die geen katrol hadden om te hijsen, was opa eigenlijk te licht gebouwd. Om hem daarbij te helpen en om bij stops onderweg op paard en wagen te letten riep hij de hulp in van een daghuurder, ene Jan de Ruiters. In het huis aan de Molenstraat was het ook druk, Andries' vrouw, Gerda Elberta (Bartha) van Donkersgoed, kreeg veel aanloop voor de zaak. Bestelbriefjes en goederen werden aangeleverd en resp. afgehaald, nota's werden betaald enz. Ze moest altijd op haar post blijven. Daarnaast had ze de zorg voor acht kinderen. Vier zonen en vier dochters. De paardenstal met hilt erboven was achterin het huis. De wagenschuur stond er schuin tegenover. Het was een doorrijschuur met aan weers-kanten grote deuren schuin naar de straat gericht. De voormalige stalhouderij van Gerrit van Dam (De Heerdt) had die ook. De eigen koetsen en die van passanten konden er de ene kant in- en de andere kant uitrijden. Louis Fraanje heeft dit soort stallingen ook genoemd in zijn verhalen over de Hessenmannen met hun wagens.

Andries overleed in 1968 op 97-jarige leeftijd. Zijn vrouw al in 1941. Zij werd 74 jaar.

Hans van Beek, januari 2017

Onlangs liep ik in het dorp langs de toren en ik hoorde daarbij een gekakel van jewelste van een zwerm kauwtjes, die in de hoge lindebomen neerstreek. Ik herinnerde mij dat geluid ter plaatse uit mijn jongensjaren. Toen scheerden wel eens door toedoen van mij en mijn vriendje verontruste kraaienparen hevig protesterend rond de toren. Passanten moet dat wel opgevallen zijn. Wat ze niet wisten was dat wij in de toren zaten op zoek naar jonge kauwen om die mee te nemen en handtam te maken. Dat werd in die tijd nogal eens gedaan. In de schoorstenen, waarin de nesten zaten, waren ze onbereikbaar, zoals dat vaak ook in holle bomen met een te smalle opening het geval was. Wij wisten echter door de verhalen van ons voorgeslacht dat dit in de toren beter lukte. Daar zaten de nesten in de steigergaten die rondom aan weerskanten van de wijzerplaten in de muur zaten. Op oudere foto's van de Puttense kerktoren is nog wel te zien dat de wijzerplaten van de torenklok onder het leiendak op de muur zaten.

Bij het luiden van de "papklok" om negen uur 's avonds gingen we de klokkenluidster wel eens helpen trekken aan het klokkentouw en lieten ons na afloop insluiten in het donkere benedenportaal achter de trap naar boven. Mw. van Beek van het touw-winkeltje aan de Achterstraat, die na de wegvoering van haar man met de razzia dit klokluiden nog jaren drie maal daags heeft voortgezet, was dan in de veronderstelling dat wij al weg waren. We konden dus onze gang gaan en klommen naar boven via steeds smallere trappen en ladders. Dat was oppassen, want bij het passeren van de "doodsklok" (de zware luidklok) liep ik eens een "buil" op mijn hoofd op, omdat ik me niet diep genoeg bukte. Aangekomen op de zolder ter hoogte van de steigergaten, die dwars door de muur van bijna een meter dik liepen, keken we eerst even rond. Het was daar een stoffige bende met restanten van duivennesten en vogelveren.

Daar stond ook het kolossale torenuurwerk te tikken. Op zoek naar jonge kauwen staken we onze arm in zo'n steigergat en voelden we voorzichtig of er een nest in zat. Nu eens lagen er nog eieren in, dan weer nog kale jonkies, tot we jongen tegenkwamen die al aardig in de veren zaten. Daar namen we er dan een paar van mee. Die jongen waren niet schuw en letterlijk handtam, maar groot krijgen lukte vaak niet, omdat ze niet het goede voedsel kregen. Als dat wel lukte was het dikwijls ook niet leuk meer. Ze toonden nogal eens agressief gedrag met hun scherpe snavel. Om te voorkomen dat ze er vandoor gingen moesten ze aan één kant worden gekortwiek.

Ik kwam als kind wel eens bij een gezin vlakbij school Hoef, waar ze ook zo'n tamme kauw hadden. Deze was echt een maatje van de kinderen. Hij fladderde en sprong altijd in hun omgeving rond en volgde ze als ze naar school gingen. Op een zeker moment zocht hij ze zelfs op door via het open raam het klaslokaal binnen te glippen. Totdat de bovenmeester gebood om hem onder schooltijd vast te houden op straffe van....

Deze "ka" overnachtte in huis. Om de hoek bij de achterdeur had de vader een "rikje" aan de muur bevestigd met een plankje eronder, want deze leuke vriend liet nog weleens wat vallen. Zo'n zestig jaar geleden was dit een heel gewoon soort vermaak van de plattelandsjeugd. Nu zou ik zeggen: "Laat ze maar in hun natuurlijke omgeving. Dat is veel beter."

Trouwens, de kwajongens van tegenwoordig komen de toren niet meer in, want de doorgang naar boven is afgesloten, de klokken worden automatisch, elektrisch geluid. De duiven en kraaien lukt dat ook niet meer. De steigergaten zijn dichtgemetseld en de galmgaten afgegaasd. De uurwerkzolder zal ook niet meer zo rommelig zijn.

Al eeuwenlang bepaalt de oude toren het silhouet van het dorp.

Van oorsprong gebouwd om met de dikke muren de dorpelingen in staat te stellen het vege lijf te redden in geval van nood, zoals ooit Jan van Schaffelaar zich met zijn mannen in de toren van Barneveld verschanste. Ook werden er de luidklokken in gehangen. Deze moesten de tijd aangeven, zoals onze "papklok" dat nog steeds doet om 8.00, 12.00 en 21.00 uur (pap eten en naar bed).

De zware klok, de "doodsklok" waar ik me een buil aan stootte, werd en wordt nog steeds geluid tijdens een begrafenis, maar dan tezamen met de "papklok". Jarenlang werd dat gedaan door twee oudere mannen uit ons dorp, zoals Hendrikus van Beek en Kees van de Wal. Ik zie ze nog staan op de stoep bij Van Gans-wijk, wachtend op een seintje van de doodgraver, die kwam zeggen dat de rouwstoet eraan kwam. Steevast kwam die stoet van welke kant dan ook langs de toren met de dan beierende klokken. De mannen aan het klokkentouw hadden er goed slag van. Ze zorgden voor een eenparig geluid, een vaste cadans van bom-balom. Nu luiden de klokken door elkaar.

Ik herinner me nog enkele begrafenissen, waarbij de overledene uit het dorp door burenen ten grave gedragen werd. Rechtstreeks vanuit het sterfhuis na een plechtigheid ter plaatse. Enkele keren, als het vooraanstaande personen betrof, zag je de lijkkoets van stalhouderij Van Dam voorop gaan gevolgd door een aantal rijtuigen. In het buitengebied werd vanouds gebruik gemaakt van een aangespannen boerenwagen. Een enkele boer had er in de jaren vijftig nog één en stelde zich dan met paard en wagen beschikbaar, zoals de oude Lammert Ruiten uit Steenenkamer. Deze zijn inmiddels denk ik alleen nog in een museum te zien. Onze plaatsgenoot wijlen dr. J.Th. Oudemans promoveerde ooit aan een Duitse universiteit op een proefschrift met het onderwerp "Die Holländische Ackerwagen".

Het gelijktijdig luiden wordt van oude tijden af ook gedaan om de goegemeente op te roepen om naar de Oude Kerk te komen, omdat de dienst spoedig zal beginnen.

Tenslotte valt nog te melden dat in onze oude dorpstoren ooit een "brandklokje" hing om de brandweer in het geweer te roepen. Heel lang geleden stond de handbediende brandspuit in een bouwsel leunend tegen de toren. Later was er de brandweerkazerne aangebouwd achter de bij velen nog bekende Eierhal bij het marktplein. Als de sirene die daar bovenop stond begon te loeien rende iedereen naar de straat. De brandweermannen lieten ogenblikkelijk hun werk in de steek en fietsten of renden om het hardst naar de kazerne. Het was zaak om ze niet in de weg te staan.

Nog even terug naar de luidklokken. Tijdens de Duitse bezetting zijn er ook in ons dorp klokken in beslag genomen t.b.v. de wapenindustrie. Eén klok bleef gespaard en de andere vervangen. Het "brandklokje" is er niet meer. Heel wat Puttenaren zullen zich nog herinneren hoe leuk het was om als het klokkluiden klaar was het touw nog even hoog vast te mogen grijpen. Dan nam de klok je, voordat hij uitgebengeld was, nog een aantal keren metershoog mee. De klokkenluiders gunden de jongelui zo'n pleziertje wel.

Hans van Beek, januari 2017

Beek, H.v. - Rondom de oude kerk - De Graver, januari 2019
Beek, Hans van - Waar is de domineescamp gebleven? - De Graver, december 2017 1

In het midden van de vorige eeuw was daar de groentetuin van mijn ouders en van veel meer Puttenaren uit het dorp die geen moestuin bij huis hadden. Niet zozeer als hobby, maar uit pure behoefte voor de wintervoorraad. De meeste gezinnen moesten hier zelf in voorzien, want verse groenten en conserven, dat was veel te duur zo dit al bestond. In die tijd werden de groenten meestal in weckpotten bewaard. Bruine bonen en kapucijners konden worden gedroogd. Tientallen gezinnen hadden op de Domineescamp hun akkertje, van elkaar gescheiden door een "scheivoor", een met gras begroeid pad, dat nooit omgeploegd of omgespit werd. Daarover konden ze met hun houten kruiwagen naar hun tuin komen, omdat het houten wiel met ijzerbeslag daar niet wegzakte. Het was overigens zwaar kruien met die oude kruiwagens. Het wiel stond ver naar voren en de bomen waren lang. Dankzij een hulpzeel over de schouders, verbonden met een lus om de handvatten, kon er toch een hele vracht meegetorst worden. Ik herinner me nog mensen die je daar jaren achtereen tegenkwam, zoals fietsmaker Hendrik Kuit en kleermaker Gerrit Meiling uit de Papiermakerstraat en kleermaker Wouter Doppenberg uit de Weverstraat. Mijn opa, Andries van Beek uit de Molenstraat, was daar ook vaak te vinden. Op het oude filmpje uit 1950, ingesproken door Gerrit Amsing, zie je hem op de markt met tuingereedschap op zijn schouder onderweg naar de moestuin in de Domineescamp. Met een argwanende blik naar de cameraman, want van die "flauwe kul" moest hij niets hebben.

Waar was dan de Domineescamp?

Die lag achter de oude Hervormde Pastorie aan de Papiermakerstraat, waar nu de parkeerplaats achter "de Aker" aangelegd is. Je kon er komen vanaf de Kelnarijstraat via een pad langs het oude Rooms Katholieke-kerkhof en vanaf de Papiermakerstraat over het pad tussen de muur van de pastorietaanbouw en de oude Hervormde Zondagsschool door. Je kunt nog zien waar die stond aan de twee lindebomen op het trottoir die ten opzichte van de andere (van het voormalige schoolplein) iets naar voren staan. Die waren naar oud gebruik aangeplant als zonwering voor de zuidgevel. Dat pad was denk ik het eindpunt van het Volenbeker-kerkpad, want je kon het volgen langs de Weicamp, waar het met een bocht omheen liep tot aan de Rijksweg. Bij de aanleg daarvan in 1936 is het traject over Schootmansgoed waarschijnlijk opgeheven.

Omdat mijn vader, Evert van Beek, als vrachtrijder altijd van huis was en nauwelijks tijd had voor het bijhouden van zijn volkstuintuin, ging ik als schooljongen er na schooltijd vaak heen om een en ander te doen. Onze tuin lag aan de later nieuw aangelegde Brinkstraat tegenover het gloednieuwe politiebureau met twee aangebouwde dienstwoningen. Op een dag trof ik daar een zekere Willem, die een tuintje achter de onze had. Hij was druk doende met het bemesten daarvan en was daarin zelfvoorzienend uit de eigen beerput bij zijn huis. Het vervoer ging met een oude melkbus achterop zijn fiets. Ettelijke keren reed hij heen en weer, sjouwde de bus over de scheivoor naar zijn landje en daar ging Willem weer, al foeterend want het was een heel gesleep over wel een halve kilometer. Weer zag ik hem aankomen en afstappen, maar nu ging het mis. De melkbus viel midden op straat en de inhoud klotste eruit. De voormalige uitwerpselen lagen wijdverspreid. Maar Willem wist er weg mee en belde aan bij het politiebureau om een bezem te vragen. Een welwillende agent reikte hem er een aan.

Een mooie nieuwe, die vegen immers goed schoon! De brij ging van de straat de berm in. Met een vriendelijk "Bedankt" leverde Willem de bezem weer in. De bamboevezels stonden nog stijf van de Het gezicht van de agent vergeet ik nooit meer! Dat Willem bij het afstappen zijn evenwicht verloor kon wel eens wezen omdat hij om de putlucht te verdrijven een slokje had genomen van iets wat een luchtje verspreidde wat hem beter aanstond en ook meer energie gaf, want de laatste loodjes wogen het zwaarst!

In de laatste uitgave van de "Graver" deed Gerard Hollanders een dringende oproep om verhalen van de oudere Puttenaren over de na- oorlogse wederopbouw van de vitale functies voor de samenleving in ons dorp. Een belangrijk punt was de woonvoor-ziening.

Als ik terugdenk aan de jaren 50 zie ik de vele noodwoningen nog voor me, die op diverse plaatsen in Putten gebouwd waren om onderdak te bieden aan Puttenaren die na de razzia of tij-dens de bevrijding hun huis kwijt geraakt waren, maar ook aan trouwlustige stellen waarvoor geen plek was in verband met de neergang van de woningbouw tijdens de oorlogsjaren. Ze ston-den voornamelijk tussen de Garderenseweg ter hoogte van waar nu de Vijverhof en de Willem Alexanderhof gebouwd zijn en de Prins Hendrikweg. Er zullen best Puttenaren zijn die er een foto uit hun jeugdijaren van hebben.

Toen de bouw in de jaren 50 en 60 weer op gang kwam kregen de bewoners veelal een nieuwe sociale huurwoning toegewezen, die in hoog tempo her en der in de gemeente werden neergezet. Zo ook een zekere Gerrit met zijn vrouw, een van de laatste be-woners. Die zag echter zo'n mooi, nieuw huis niet zitten en ging een woningruil aan met iemand uit de Holkerstraat in Nijkerk, die alvast de nieuwe woning betrok, zodat Gerrit diens huis in Nijkerk leeg kon aanvaarden.

Onze firma moest de inboedel overbrengen. Dat was vlot geregeld, want deze klant maakte het ons gemakkelijk door de tus-sendeuren eruit te slopen om de meubels door de smalle deur-opening te krijgen. Ook trok hij de lampen met een beste ruk van het plafond. De woning zou immers toch binnen de kortste keren gesloopt worden!

Zo vertrok de vrachtauto met Evert van Beek aan het stuur en Gerrit met zijn vrouw in de cabine naar Nijkerk. Ondergeteken-de, die als jongen van vijftien ook meehielp, moest achterin de laadbak zitten met de hond van de familie aan de halsband. Bij het wegdraaien de Rijksweg op richting Nijkerk ving ik nog een glimp op van de ambtenaren ter secretarie van het oude Ge-meentehuis, die staand achter de ramen getuige waren van het vertrek van deze hen niet onbekende familie.Ik weet niet meer of ze ook zwaaiden.

De reis ging verder. In Nijkerk aangekomen rees er een levens-groot probleem. Er stond een politieman voor de deur, waarbo-ven een hagelnieuw wit bordje met zwarte letters was gehangen met het opschrift: "Onbewoonbaar verklaarde woning". De handhaver van het gezag ontzegde hen dus de toegang. Er zat niets anders op dan onverrichter zake terug te keren naar de zojuist verlaten noodwoning, die wederom in een dringende be-hoefte voorzag. Gelukkig hing hier inmiddels geen bordje boven de deur, maar voor de omstanders werd hij wel "Onverklaarbaar bewoond".

In diverse media is uitvoerig stilgestaan bij deze gebeurtenis, die 100 jaar geleden plaatsvond. Ook Putten ondervond de gevolgen, want de Arkemheense polder liep onder water door de dijkbreuken en bij de stormvloed kwam bij 'het Oever' het water een eind het land op, tot aan de 'Vanenburg' toe.

Vanuit de overlevering kreeg ik het verhaal mee van mijn grootvader Andries van Beek, die op dinsdag en vrijdag met zijn paard-en-wagen een bodedienst van Putten naar Amersfoort v.v. onderhield. Hij vertelde dat hij kort na de ramp op weg ging richting Amersfoort. Vanaf 'Oldenaller' stond hier en daar de Rijksweg blank, maar tot vlakbij de 'Salentein' was de bestrating nog zichtbaar en kon hij er nog door zonder dat de met ijzer beslagen wagenwielen naast het wegdek zouden komen. Daar aangekomen stond het water zo hoog dat het paard er tot aan zijn buik in stond. Ook ontbrak daar langs de weg een stuk van de bomerrij, waaraan hij zich kon oriënteren op het bestrate weggedeelte. Er zat niets anders op dan rechtsomkeert te maken richting huis en te wachten tot het water was gezakt. Een andere weg kiezen was voor hem geen optie, omdat de zwaarbeladen bodewagen niet over onverharde binnenwegen getrokken kon worden.

Ook een andere Puttenaar was ooggetuige van die ramp. Dat was Wilhelmus van Donkersgoed, een neef van mijn vader. Hij woonde in de 'Suustroat', zoals het gebied rond de Vurenboomweg/Haarweg in die tijd genoemd werd. Juist op het moment dat het water van de Zuiderzee zich door de bressen in de dijk stortte, was hij in de buurtschap Holk, een buurtschap in de polder ten westen van Nijkerk. Hij was daar op bezoek bij Heintje van Drie, met wie hij verkering had. Volgens zijn zeggen zag hij de poldersloten snel vollopen, waarop hij afscheid van zijn geliefde nam en snel op zijn doortrapper sprong richting Putten. Ternauwernood kon hij Nijkerk bereiken, want het tussenliggende traject van de Bunschoterweg lag lager dan Holk. De watersnood heeft echter niet verhinderd dat het tot een trouwdag kwam. Het huwelijk van Helmus en Heintje bleef kinderloos. Na heel wat jaren in de 'Suustroat' gewoond te hebben deden ze hun boerderij van de hand en gingen zij op het hoekje tegenover bosbad 'Klein Zwitserland' wonen.

Met mijn eigen ogen heb ik ook nog een souvenir van de watersnood ontdekt: Zo'n 15 jaar geleden werd ik als verhuizer ingeschakeld bij de ontruiming van de woning van wijlen Dirk Petersen aan de Leembruggerweg. Deze vrijgezel had een boerderijtje aan het gedeelte dat de polder inloopt, ten westen van de Waterweg. Toen ik daar kwam was hij al een aantal jaren overleden, maar in zijn testament had hij vastgelegd dat zijn huisgenoot Ot Vermeulen, die hij steevast 'de daghuurder' noemde, levenslang het vruchtgebruik van zijn boerderijtje zou hebben. Zo kon Ot nog een hele tijd daar blijven wonen. Deze kleine, kromgegroeide man was een zeer gewaardeerde buurtbewoner. Toen de bakker stopte met broodventen haalde hij het op voor de halve buurt. Menigmaal kwam ik hem onderweg tegen op zijn transportfiets. Hoewel hij zo afgelegen woonde had hij op deze wijze vrijwel dagelijks contact met mensen in zijn omgeving.

Zoals vermeld werd ik door de notaris bij de ontruiming van het huis ingeschakeld om de inboedel naar het 'Notarishuis' te Arnhem te vervoeren. De kasten op de heerd stonden er al van vóór 1916, de sporen van de watersnood waren nog zichtbaar: tot op tafelhoogte was het mooie, bruine eikenhout uitgebeten door het zoute zeewater en daardoor vaalgrijs van kleur. Zo hoog had het water dus gestaan. Alles ging mee naar Arnhem, inclusief het door houtworm vermolmde boerengereedschap. Kennelijk waren er geen erfgenamen of stelden die er geen belang in en wist de notaris niet beter te doen dan alles maar te laten veilen.

Ter gelegenheid van de feestelijke opening van de Mariahoeve in september 2007 heeft mevrouw Ali van Beek-Elbertsen onder-staand feestlied gedicht. De Puttense boerendansers hebben bij de opening het lied ten gehore gebracht. Het kan gezongen worden op de melodie van het lied: "Op de grote stille heide".

Op dit plekje hier in Putten,
op deez' oude boerderij,
gaan de deuren nu weer open,
laten zien hoe 't vroeger zij.
Op de heerd en in de goot
Pas maar op dat je hoofd niet stoot.
Zo was het hier vroeger,
zo was het hier vroeger
hier in dit huis.

Het gezin leefde hier sober
zoals ging in vroeger tijd.
Op de deel stonden de koeien,
op de keet sliep knecht of meid.
In de bedstee, donker en klein,
moest het haast zittend slapen zijn,
want klein was dat bedje.
want klein was dat bedje
hier op de heerd.

In de kelder stond de voorraad
van wat groeide in de hof .
Bonen, wortels, vlees van 't varken,
Sterk gezout in de keulse pot.
's Winters kwam dat dan van pas,
want er was geen diepvrieskast
op dit gedoetje op dit gedoetje
van Gaart van Kors.

Twee heideontginningen uit de zeventiende eeuw

Historische boerderijen die in het cultuurlandschap tussen Nijkerk en Putten liggen hebben vaak een verleden als kloosterboerderij. Meerdere Duitse kloosters hadden in dit gebied vanaf de middeleeuwen bezittingen in de vorm van land en boerderijen. De boerderijen Groot Weelderen aan de Beulekampersteeg en Klein Weelderen aan de Gervenseweg komen echter niet voor op de inkomstenlijsten van de kloosters in Elten of Paderborn. Hoe ziet de geschiedenis van deze boerderijen er dan wel uit? In dit artikel de geschiedenis van het vrije goed Weelderen in Putten aan de rand van het Hellerveld.

De voormalige boerderij Groot Weelderen, ook wel De Steeg genoemd, lag aan de Beulekampersteeg vlakbij de boerderij Klein Boeijen. Groot Weelderen werd door brand verwoest en in 1983 vervangen door een moderne woning. Klein Weelderen ligt iets zuidelijker aan de Gervenseweg en bestaat uit twee moderne (woon)boerderijen (zie figuur 1)¹.

De boerderijen Weelderen in de archieven

Zoals vermeld komen de boerderijen niet voor op de inkomstenlijsten van de kloosters van Werden, Paderborn of Elten zoals zoveel andere boerderijen in de directe omgeving (Renselaar, Groot en Klein Boeijen of Blarinkhorst). Ook waren de boerderijen niet in eigendom van bijvoorbeeld de Hertog van Gelre of een lokale heer als Hubertus van Putten. Door het ontbreken van een geestelijke of wereldlijke heer zijn Groot en Klein Weelderen beide zogenaamde vrije of allodiale goederen geweest; de gebruiker van de boerderijen hoefde zich niet te verhouden tot een heer of abt, hij was zelfstandig eigenaar van het goed.

De boerderij (Groot) Weelderen komt voor het eerst in de archieven voor aan het einde van de 16e eeuw. In een overzicht van de jaarlijkse betalingen aan tijns (belasting) aan de kerk in Putten wordt de boerderij genoemd. Hendrick Aaltz heeft op dat moment de boerderij in bezit en hij betaalt '5 oude braspennings² en 10 stuivers' aan de pastorie in Putten³. De eerste vermelding van boerderij Klein Weelderen volgt enkele jaren later in 1622 in het malenboek van het Hellerveld. De toevoegingen 'groot' en 'klein' komen we veel tegen bij boerderijnamen in dit gebied. Het zegt niets over de werkelijke grootte van de boerderij maar heeft te maken met erfrecht dat werd gehanteerd. Veelal erfde het oudste kind de gehele boerderij, het goed werd dus niet verdeeld onder de kinderen. Wanneer een familielid in de omgeving een nieuwe boerderij begon werd deze met 'klein' aangeduid en het oorspronkelijke erf met 'groot'. De boerderijen met de toevoeging 'klein' zijn daardoor vrijwel altijd jonger dan de boerderijen met de toevoeging 'groot'. Klein Weelderen is dus uit Groot Weelderen ontstaan.

Het malenboek van het Hellerveld

In het Gelders Archief in Arnhem wordt het malenboek van het Hellerveld (of Helderveld) bewaard (periode ca. 1600 –1859). In dit lijvige boek met leren kaft wordt verslag gedaan van de jaarlijkse maaldagen, verkopen van de maalschap, verdeling van de rechten en de regels die de maalschap hanteerde.

Het Hellerveld was één van de zogenaamde maalschapsgronden die rond Putten en Nijkerk aanwezig waren. De marken of markgenootschappen werden op de noordwest Veluwe maalschappen genoemd. Dit waren organisaties van boeren die belangen hadden bij het gebruik van de woeste gronden. Ze gebruikten deze gronden om vee te weiden, turf te steken, brandhout te verzamelen, plaggen te steken, etc. Om dit gebruik in goede banen te geleiden werden waarschijnlijk in de dertiende en veertiende eeuw dit soort belangenorganisaties opgericht. Binnen de maalschap had iedere geërfde recht op een aantal waardelen uitgedrukt in zichtgangen (een bepaalde oppervlakte). Het aantal zichtgangen bepaalde de omvang van de gebruiksrechten van een boerderij. De rechten waren verbonden aan het erf en niet aan een persoon. De maalschap van het Helderveld had een

oppervlakte van ruim duizend hectaren (798 ha. in Putten en 283 ha. in Nijkerk). De maalschap vergaderde jaarlijks op de Renselaarspol (een inmiddels afgegraven terpje nabij boerderij Renselaar) in de buitenlucht. In het midden van de 19e eeuw zijn de maalschappen opgeheven en werden de gronden verdeeld onder de boeren en andere grootgrondbezitters.

In het malenboek wordt de verdeling van de rechten over de verschillende erven rond het begin van de 17e eeuw weergegeven. De boerderijnaam Weelderen komt in deze lijst niet als een gerechtigd erf voor, wel de boerderij Aelt Aertsen⁴. Dit erf had recht op twee waardelen of zichtgangen op het Hellerveld. Bij de vermelding van de rechten van dit erf is de volgende tekst weergegeven:

Hier off (van de boerderij Aelt Aertsen, PB) hendrick aelt van weelderen 1 deel en aelt Reynerss van weelderen het anderdeel cum suis (en de zijne, PB) en sullen oock van deze lasten op de voorss goede slaende met malcanderen gelijk nae dragen en betaelen voor haer en haere erfgenamen en daarop oock eerstdaechs haerluijde voorss te boeck doen stellen aldus gesegelt in presentie van veltgraven⁵ en maelen in partij en voorss opte 10e november 16226.

Zowel Groot als Klein Weelderen krijgen vanaf St. Martini avond 1622, ieder één waardeel of zichtgang toebedeeld van het oorspronkelijke recht van de boerderij Aelt Aertsen. De beide erven waren vanaf dat moment gerechtigd om gebruik te maken van de dan nog woest liggende heidegronden tussen Nijkerk en Putten. Of de boerderij Aelt Aertsen de voorganger is geweest van Weelderen of dat deze boerderij was verdwenen en de rechten werden herverdeeld is onduidelijk. Eén waardeel is echter niet veel en waarschijnlijk gaat het om twee kleine boerderijen. Het landbouwsysteem van die tijd had relatief veel woeste grond nodig voor het steken van plaggen voor de bemesting van het bouwland. De meeste boerderijen hadden daarom twee tot drie zichtgangen om zo voldoende plaggen te kunnen steken. Eén zichtgang wijst daarom op een klein erfje.

Klein Weelderen wordt nog een keer genoemd in het malenboek en wel in 1626. In dat jaar kocht (in erfpacht) het echtpaar Aelt Weijers en Geertgen Everts van de maalschap van het Hellerveld een stuk 'nieuw aangemaakt land' dat hij en zijn voorgeslacht al huurde van de maalschap. Het land is tussen de drie en vier morgen groot (ruim 3 ha.) en de ligging werd als volgt aangeduid: oostelijk ligt Blarinkhorst, zuidelijk ligt Weelderen (=Klein Weelderen) en Malestein, westelijk het Hellerveld nabij Renselaar en noordelijk ligt (Klein) Boeijen (zie figuur 3 voor de letterlijke tekst). Op de kaart van De Man uit het begin van de 19e eeuw (zie figuur 4) is dit gebied tussen genoemde boerderijen al geheel ontgonnen. Het specifieke perceel dat in deze verkoop van 1626 wordt bedoeld is daardoor niet exact terug te vinden.

Figuur 3: Detail van de koopbrief uit 1626 met de plaatsaanduiding van het stukje grond. 'Aelt Weijerss en Geertgen Everts echtels en ore erffg(enamen) seeckere nieu aengemaect lant, eertijts bij Aelt voorss en sijn voorsaten aengemaect, en voor desen in huer gehadt hebben, groot omtrent tusschen drie en vier morgen, daer oostwert blarickshorst zuijtwert weelderen en malesteijn, westwert idt malenvelt nae Renselaer aen en noortwert Boeien naestgelegen is, ...'.

De ontginning van het Hellerveld in de hoek tussen de boerderijen Klein Boeijen, Renselaar, Malestein en Blarinkhorst is juist in het midden van de 17e eeuw afgerond. Dit blijkt uit een aantal koopbrieven uit het eerste deel van de 17e eeuw waarbij de maalschap meerdere percelen verkoopt aan lokale boeren om deze gronden te ontginnen⁷. De beide relatief kleine boerderijen Groot en Klein Weelderen zijn hoogstwaarschijnlijk in deze periode ontstaan. Het toekennen van rechten voor gebruik van het veld in 1622 en de vele ontginningen in de buurt wijzen daarop. Het zijn zogenaamde keuterijen⁸ (bewoond door vrije boeren) die van de maalschap toestemming kregen om zich hier te vestigen. De maalschap was over het algemeen zeer terughoudend ten aanzien van deze nieuwe ontginningen op het veld. De reden hiervoor was dat de organisatie juist was opgericht om het veld zoveel mogelijk onontgonnen te laten liggen om zodoende voldoende weide-, turf- en plaggenvelden

te behouden. Blijkbaar liet de maalschap hier aan de rand van het Hellerveld een aantal nieuwkomers toe en veranderde de heidegronden tussen deze boerderijen in bouwlanden. Inwonerslijst van Putten uit de 17e eeuw

In het archief van de Kelnarij van Putten komt een archiefstuk voor waarin alle inwoners van de boerderijen in Putten aan het begin van de 17e eeuw worden vermeld⁹. Op deze lijst komen in de buurtschap Hell ook de boerderijen Groot en Klein Weelderen voor en de bewoners op dat moment zijn respectievelijk Aelt Rengers en Thomas van Maelstein.

Hell

Henrick Cornelisop boijen

Evert Jansop boijen¹⁰

Renger gerrutsnaest an boijen

Renger rengertsop cleijn boijen

Aelt rengersop groot weelderen

Thomas van maelsteinop weelderen

Gerrit gerrits de Jongeopte Ridder

Henrijck van maelsteinop maelsteen

Gijsbert ..op Renseler

Renger Jans op Velthuiss

Lubbert Gijsbertsop doverden

(= Groot Deuverden, PB)

met Renger van huisteinop doverden

Wijnick Aeltsop hell

Verpondingscohier van Putten 1650

In 1651 werd in Gelderland een belasting ingevoerd op alle onroerende de goederen waaruit inkomsten werden verkregen (vervanging van de schildschatting). Elke 6e penning van de belastbare pachtwaarde van boerderijen en grond en de 9e penning van huizen en molens moest worden afgedragen. Tussen 1643 en 1651 werden hiervoor lokale cohieren samengesteld met daarin de belastbare waarde per object. Het verpondingscohier van Putten dateert van 1650 met daarin een lijst van persoonsnamen per buurtschap en de oppervlaktes aan grond en aanwezige boerderijen¹¹. In Putten werd ook de hoeveelheid grootvee (paarden en koeien) per boerderij vermeld. In het verpondingscohier zijn de volgende teksten over Groot en Klein Weelderen weergegeven:

Wolfs Aerts eigenaer van een goet gnt. Weelderen dat Jacob Jans gebruijckt met huijs, hoff van ½ schepel (= 0.1 ha, PB). 10 ½ schepel gesaeijs (ca. 2.0 ha, PB) voor 95 ge (gulden, PB)¹². halve schatt. .. 7 ge 1 st. 2 peerden, 3 koeijen, 2 guste beesten¹³, redels heghholt. 18 st. tot tins aen Graaff 1 ge. aen maelen vant Hellervelt

In totaal werd de waarde van het goed Groot Weelderen bepaald op 93 gulden, 18 stuivers en 7 penningen. Grote, veelal kloosterboerderijen op Hell en Gerven hadden een gemiddelde waarde van 120-140 gulden maar Groot Weelderen is in het midden van de 17e eeuw zeker geen klein keuterijtje meer en is haast vergelijkbaar met boerderijen als Klein Koestapel en Veldhuizen (alleen de hoeveelheid bouwland is geringer). Het aantal koeien en paarden is eveneens vergelijkbaar met omringende boerderijen. De eigenaar Wolf Aerts betaalde naast de genoemde 6e en 9e penning, 18 stuivers belasting aan de 'Graaf' van Gelre. Dit is een zogenaamde 'bevroren afdracht' voor het gebruik van de heidegronden die destijds in bezit waren van de Graaf van Gelre en in de veertiende eeuw werden verkocht aan lokale boeren. Met het verkrijgen van rechten op het Hellerveld van Weelderen in 1622 is deze betaling vermoedelijk meegegaan. Daarnaast werd jaarlijks 1 gulden, de zogenaamde 'malekeur', aan de maalschap betaald. Een vorm van jaarlijkse contributie voor het gebruik van het veld.

Gijsbert Cornelis cum suis eigenaer vant goet cleen welderen met huijs, hoff van ½ spint (0.1 ha). 3 ½ morgen lants (ongeveer 3 ha) geeft voor helft 28 ge vrij ge. tot schatt. 30 st. een peert, een koeij. 16 st. tot tins aen Graeff

De waarde van het goed Klein Weelderen ('cleen Welderen') werd geschat op 47 gulden, 7 stuivers en 6 penningen en is daarmee een keuterijtje en vergelijkbaar met boerderijtjes in de Soestraat (een laag en nat gebied zuidelijk van boerderij Rozendaal). Hoewel de totale oppervlakte aan bouwland groter is dan dat van Groot Weelderen is de kwaliteit blijkbaar veel minder want de waarde wordt minder hoog ingeschat. Vreemd genoeg betaalde het erf volgens dit overzicht geen malenkeur. Waarschijnlijk is dit een vergissing want alle gerechtigde erven van de maalschap van het Hellerveld betaalden vanaf de 17e eeuw tot in de 19e eeuw, 1 gulden en vier stuivers malenkeur per jaar, ongeacht de grootte van het erf.

Uit de 18e eeuw zijn geen specifieke gegevens van beide boerderijen bekend. Gezien de situatie in het begin van de 19e eeuw zijn de beide erfjes doorgegroeid en is de totale oppervlakte aan bouwland veel groter geworden.

Kadastrale gegevens 1832

In het Koninkrijk der Nederlanden werd in 1832 het Franse kadastrale stelsel ingevoerd. In de loop der tijd was een federaal georganiseerde Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden totstandgekomen, waarbinnen op het stuk van belastingheffing grote verschillen ontstonden. Rond 1800 werd ingegrepen: er kwam een staatkundige eenheid tot stand, die later geleidelijk werd uitgebouwd. Een aspect daarvan was de invoering van het Kadaster: basis voor de grondbelasting als uniforme objectieve waardebeoordeling van onroerende goederen in het koninkrijk¹⁴.

De eerste kadastrale kaart van de gemeente Putten aan het begin van de 19e eeuw geeft een prachtig beeld van de eigendomssituatie en verkaveling van het oude cultuurlandschap in een periode dat de grote veranderingen in het landbouwsysteem nog moeten plaatsvinden. Groot Weelderen is in 1832 in bezit van de erven van Jan Willemsen een dan dus al overleden landbouwer uit deze streek. De boerderij is op dat moment ca. 8.5 ha groot waarvan ruim 6 ha bouwland. Klein Weelderen is in bezit van de weduwe van Nuij Nuijen en is ruim 9 ha groot. De bezittingen zijn weergegeven in figuur 6.

Groot Weelderen:

Totaal 8.49 hectaren waarvan:

6.10 ha bouwland

1.53 ha weiland

0.73 ha hakhout/opgaande bomen

0.13 ha huis/erf

Eigenaar: Erven Jan Willemsen (landbouwer)

Klein Weelderen:

Totaal 9.14 hectaren waarvan:

6.09 ha bouwland

2.11 ha weiland

0.76 ha hakhout

0.18 ha huis/erf

Eigenaar: Weduwe Nuij Nuijen (landbouwer)

De boerderijen zijn tussen 1650 en 1832 drie keer zo groot geworden en Groot Weelderen zou in die 19e eeuw tot een oppervlakte van ruim 22 ha. uitgroeien¹⁵.

Boerderij Groot Weelderen

G 118	0.30	hakhout	H 165	0.11	opgaande bomen
G 119	1.60	bouwland	H 166	0.13	huis/erf (Groot Weelderen)
G 120	0.06	hakhout	H 167	0.08	opgaande bomen
H 162	0.18	hakhout	H 168	1.21	bouwland

Aan de rand van het voormalige Hellerveld tussen Putten en Voorthuizen lag eeuwen lang de boerderij Gagelwijk. Een kloosterboerderij in de buerschap Gerwerdingen of Gerven met een lange geschiedenis. Een geschiedenis van horige lieden die aan het klooster de Abdinghof in Paderborn (Duitsland) waren verbonden, van stedelingen en pachters die vanaf de late middeleeuwen de boerderij bezaten en bewerkten tot lokale adel die tot op heden de landerijen bezitten. De boerderij is inmiddels vervangen door een woning maar de rijke geschiedenis van deze plek hangt nog tussen het hoog opgaande geboomte dat het erf omringt. Een artikel over de geschiedenis van dit middeleeuwse kloostergoed en haar landerijen.

Gagelwijk was één van de kloostergoederen van de buerschap Gerven in Putten. Het landschap van deze boerderijgroep zoals weergegeven in figuur 2, heeft een zeer oorspronkelijk karakter. Het gebied is vanaf het begin van de 19e eeuw tot op heden op een conservatieve wijze beheerd door lokale adel en de pachtboeren die de boerderijen bewoonden en landerijen bewerkten, waardoor veel landschapselementen als perceelsvormen, wallen, hakhoutpercelen, etc. terugverwijzen naar het (verre) verleden. Grote landschappelijke ingrepen als ruilverkavelingen hebben zich hier nooit voorgedaan. Dit maakt het gebied bij uitstek geschikt voor historisch onderzoek naar de landschapsgeschiedenis van het gebied die terug gaat naar de middeleeuwen. De buerschap Gerven is één van de boerderijgroepen van de zandgronden van de Noordwest Veluwe waar een aantal Duitse kloosters al vanaf de 9e tot 11e eeuw gronden en boerderijen in bezit kregen. Het fascinerende aan het landschap van Gerven zijn de vele historische landschapselementen in het gebied. Elementen die hun functie al lang hebben verloren maar die karakteristiek zijn voor de manier waarop tientallen van dit soort domaniale kamptingningen in deze regio rond Nijkerk en Putten zijn opgebouwd.¹ In dit artikel wordt de landschapsgeschiedenis van het erf Gagelwijk beschreven. Aan de hand van de verschillende ontginningsfasen van de boerderij wordt deze geschiedenis gereconstrueerd waarbij gebruik werd gemaakt van literatuurgegevens, archiefbronnen, historisch kaartmateriaal en veld- en bodemonderzoek. Bij het artikel is een verklarende woordenlijst opgenomen.

1 In de studie van Kroes ligt de nadruk meer op de kamptingningen rond Barneveld en Scherpenzeel (Kroes, 1998)

2 Hagoort (1984) en Schütte (1976).

Ligging van Gagelwijk

De boerderijnaam Gagelwijk verwijst naar een struikachtige plant gagel en de toevoeging -wijk naar een 'omheining, haag of hek'. In de loop van de 14e eeuw breidde de betekenis van -wijk zich uit tot 'boerderij'.² Een naam die past bij een ontginning en boerderij aan de rand van de natte heide waar nog volop struiken gagel groeien. Het huidige woonhuis is vanaf de openbare (zand)weg nauwelijks zichtbaar en daardoor is Gagelwijk tegenwoordig een relatief onbekende plek. De voormalige boerderij maakt echter als sinds de middeleeuwen onderdeel uit van een groep Gervense boerderijen; de buerschap Gerwerdingen, later verbasterd tot Gerven. Deze boerderijen waren in bezit van twee kloosters: de benedictijner Petrus en Paulusabdij de Abdinghof te Paderborn en het St. Vitus jufferenstift te Elten (nabij Emmerich). De ontstaansgeschiedenis van deze domeinen heb ik eerder beschreven in mijn artikel over Middel Gerven.³ In dit artikel wordt de ontstaansgeschiedenis van het abtsgoed Gagelwijk gereconstrueerd aan de hand van archiefmateriaal, literatuur, historisch kaartmateriaal en veld- en bodemonderzoek. De informatie over de geschiedenis van Gagelwijk is schaars en bevat veel hiaten maar door de informatie van veel verschillende bronnen te combineren is een reconstructie van de geschiedenis van de boerderij zeker wel mogelijk. Een geschiedenis die dus in de middeleeuwen begon.

3 Bijvank (2011).

De meeste boerderijen in de buurschap Gerven worden voor het eerst in het begin van de 14e eeuw in archieven genoemd. De manier waarop deze boerderijen worden aangeduid in de archiefbronnen is een belangrijke aanwijzing dat veel van deze boerderijen al vroeger, voor 1200, bestonden. De beheerder van de kloosterdomeinen van de Abdinghof rond Nijkerk, Putten en Voorthuizen, de kellenaar of kelner in Putten, legde voor elk kloostergoed een dossier aan met daarin de belangrijkste bescheiden van dat erf. In één van de documenten van Gagelwijk wordt de volgende tekst vermeld: 'Angaende d'vrijong van t goet Gagelwijck het welcke voor desen vollschuldich gewesen'.⁴ De boerderij Gagelwijk werd in de 17e eeuw 'gevrjijd' en was daarvoor, volgens deze tekst, een 'vollschuldich' erf. Een volschuldige bewoner was een horige die volgens de regels van de abdij of hof moest leven. Deze termen zijn verbonden aan het middeleeuwse feodale of hofstelsel dat ongeveer tot het jaar 1200 bestond. Een volschuldig horig abtsgoed, wat Gagelwijk was voordat het in 1635 uit de horigheid werd gevrijd, verwijst naar deze ontstaansperiode.⁵ Aangezien de verdeling van de kloostergoederen tussen Paderborn en Elten in deze streek rond Putten en Nijkerk in de 11e eeuw plaatsvond⁶ zal Gagelwijk ongeveer in dezelfde periode zijn ontstaan als afsplitsing van de boerderij Gerwerdingen. Precieze gegevens hierover ontbreken.

⁴ Gelders Archief, Kelnarijarchief, inv.nr. 125

⁵ Aalbers (1979), Spek et al (2010), Schut (2012)

⁶ Jongbloed (2005), Kos (2002), Verdonk (1990).

Middeleeuwse bewoners van Gagelwijk

De eerste ontginners van Gagelwijk kennen we helaas niet van naam. De vroegste naam die in de archieven opdoemt is Cope van Gaghelwijk in het begin van de 14e eeuw maar dan bestaat de ontginning waarschijnlijk al een paar honderd jaar. De ons bekende middeleeuwse bewoners en eigenaren van Gagelwijk zijn weergegeven in tabel 1. Deze personen waren horig aan de abt van Paderborn. Een horige was geen bezitter van de boerderij maar mocht deze wel gebruiken en bewerken. Deze horigen leefden in een zogenaamd hofverband en stonden in dienst van hun heer, in dit geval de abt van Paderborn. Zij dienden zich te houden aan het geldende hofrecht van de abdij en waren bijvoorbeeld niet vrij om de boerderij te verlaten of vrij in hun keuze om te trouwen.

De middeleeuwse bouwstijl van boerderij Gagelwijk

De oorspronkelijke middeleeuwse boerderij Gagelwijk was een houten gebouw waarin mensen en dieren gezamenlijk leefden (een zogenaamde woonstal). Hoewel er geen specifieke informatie van de middeleeuwse boerderij Gagelwijk bekend is, is wel ongeveer een beeld te vormen van de boerderij in de 11e of 12e eeuw. Ruim vijf kilometer zuidelijk van Gagelwijk op het industrieterrein Harselaar West in Barneveld werd in 2013 een archeologisch onderzoek uitgevoerd nabij de toen net afgebroken boerderij Klein Harselaar (Brouwer, 2013). Op basis van het archeologisch onderzoek stond in deze omgeving eveneens in de 12e eeuw een middeleeuwse voorganger van de boerderij. Dit kloostergoed lag in de buurschap Herzeler. Deze boerderij wordt, net als boerderij Gagelwijk, pas voor het eerst in het begin van de 14e eeuw genoemd in de archieven terwijl de aangetroffen grondsporen en artefacten naar de 12e eeuw verwijzen. Onder andere dit uitgebreide archeologisch onderzoek geeft een goed inzicht in de wijze waarop de boerderijen door de eeuwen veranderden en ... hoe ze regelmatig, binnen een afstand van enkele tientallen meters, werden verplaatst.

Reproductie van een middeleeuwse boerderij uit de 12e eeuw met rechts het palenpatroon zoals dat is aangetroffen bij de opgraving van Klein Harselaar in Barneveld.

De middeleeuwse boerderij Gagelwijk zal waarschijnlijk eenzelfde bootvorm hebben gehad als het erf Klein Harselaar (zie bovenstaande figuur). Bij dit zogenaamde Gasselter B type (1100-1200) is sprake van een eenbeukig gebouw met twee grote zogenaamde dakstaanders en een schildvormig

dak. Nabij de boerderij stond meestal een schuur en meerdere hooi- of graanbergen. Een boerderij ging in deze tijd ongeveer 30 jaar mee en de nieuwe boerderij werd in veel gevallen een tiental meters verder weer opgebouwd. De verplaatsingen van deze houten gebouwen had verschillende redenen. Soms veranderde de waterhuishouding van de omgeving of was er behoefte aan uitbreiding of verplaatsing van het erf of de akkers. De palen of gebinten werden bij de verplaatsing uitgegraven en bij de bouw van de nieuwe boerderij weer hergebruikt. De boerderijen werden meestal op de flanken van de aanwezige dekzandruggen gebouwd om de hoge akkergrond zo optimaal mogelijk te gebruiken. De boerderijen lagen daardoor op de relatief lagere en nattere plaatsen in het veld. Om het water buiten de woonstal te houden werden daarom greppels gegraven om onder andere het overtollige water af te voeren. Ook rond het middeleeuwse erf Klein Harselaar werd een uitgebreid stelsel aan greppels aangetroffen.

Hoewel deze afhankelijke status ons nu vreemd voorkomt hadden deze horigen door hun verkregen rechten bestaanszekerheid en daardoor een relatief goede sociale status. Ze mochten de landerijen bewonen en bewerken en de oudste zoon erfde hetzelfde gebruiksrecht. Naast een aantal rechten betaalden ze jaarlijks een bedrag of hoofdcijns en een deel van de oogst als afdracht in natura aan de rentmeester of kellenaar van de abdij die de hof of curtis in Putten bewoonde. Oorspronkelijk dienden de horigen ook diensten te verrichten voor de rentmeester. Bijvoorbeeld het bewerken van het land van de Kelnarij of het verrichten van zogenaamde tafeldiensten in de huishouding van de Kelnarij. Deze diensten werden echter al in 1152 afgekocht en hebben hier dus nauwelijks een rol gespeeld.⁷ Bij het overlijden van een horige verviel in oorsprong zijn gehele bezit aan de abt. Later verminderde deze eis tot het recht om uit de nalatenschap van de horige slechts een stuk van de roerende goederen te kiezen, de zogenaamde keurmede. Aanvankelijk werd de keurmede in natura betaald (een stuk vee, huisraad of kleding) maar in de loop van de tijd werd de keurmede steeds vaker in een geldbedrag voldaan.

7 B.H. Slicher van Bath (1964).

Tabel 1: In archiefbronnen genoemde bewoners/eigenaren van boerderij Gagelwijk (vanaf de vroegste bronnen in de 14e eeuw tot het midden van de 16e eeuw)

Jaar	Naam	Vermelding in archiefbron
Begin 14e eeuw	Cope van Gaghelwijk	Hij betaalde 2 ponden belasting aan de Graaf van Gelre
1333	Coppardus Gaghelwijk	Hij betaalde 4 ingeri en 4 ponden aan de Graaf van Gelre.
1357	Johanes Ghaghelwijk	Hij betaalde als horige 2 molder rogge aan de Kelnarij
1389	Wouter van Neckevelde	Hij beloofde de abt keurmede te betalen voor zijn vrouw (Wychmoet) wanneer zijn zoon trouwt met een horige vrouw van Gagelwijk
1395	Wolterus Hubbinck	Eigenaar en bewoner (?) van Gagelwijk. Was getrouwd met Lubborgh en hadden een zoon Arndt
1407	Gerrit van Gagelwijk	Bezat het erf Gagelwijk
1470	Henrick van Gagel	Idem
1450	Jan Gaghelwiic	Betaalde 4 solidi aan de Kelnarij.
1500	Hendrick Dericks	Bezat en bewoonde Gagelwijk

